

Dick Harrison

Heksenjacht

EEN GESCHIEDENIS OVER ANGST,
REPRESSIE EN VROUWENHAAT

Dick Harrison

Heksenjacht

EEN GESCHIEDENIS OVER ANGST,
REPRESSIE EN VROUWENHAAT

Uitgeverij Omniboek

De oude vrouwen in het bos

Er was eens een oude vrouw die in een bos woonde. Ze was arm, maar had een leven lang ervaring om op te steunen, en ze deed haar best om te overleven in de grimmige tijden, nu de voorheen welvarende gebieden aan de rand van het bos werden geteisterd door misoogsten en hongersnood. De oude vrouw was erg trots op haar huis, dat ze versierde met peperkoek, mooie en delicate baksels die ze maakte volgens hetzelfde recept dat zij en haar overleden echtgenoot gebruikten toen ze samen met de verkoop van *Lebkuchen* in Neurenberg de kost verdienden. Maar dat was lang geleden, voordat de oorlog kwam en alles in puin lag, toen welvaart werd ingeruild voor armoede. Wat de soldaten niet voor zichzelf hadden buitgemaakt, was weggevaagd door epidemieën en hongersnood.

Op een dag hoorde de oude vrouw iemand haar baksels oppezuizen. Eerst werd ze bang. Er waren wilde dieren in de bossen. Toen hoorde ze kinderstemmen en ademde ze opgelucht uit. De kinderen – de jongen heette Hans en het meisje Grietje – waren mager en uitgehongerd, en ze schrokken toen ze haar zagen. De oude vrouw verzekerde hun dat alles in orde was, dat ze van harte welkom waren in het huisje. Hier zouden ze meer te eten en te drinken krijgen. Het bos had veel te bieden, als je wist waar je moest zoeken. En de oude vrouw verheugde zich in gedachten, want haar eigen kinderen waren allang dood. Terwijl ze naar de jongen en het meisje keek, herinnerde ze zich de gelukkige jaren, de jaren voordat de duisternis kwam, de jaren vóór de tijd van al het kwaad.

Toen de angst wegebde, lieten Hans en Grietje het zich goed smaken en bleven ze een aantal dagen in het huisje. Thuis konden ze ten-

slotte nauwelijks overleven. Ze waren verdwaald nadat hun ouders ze op pad hadden gestuurd om bessen te plukken, zodat ze konden bijdragen aan het levensonderhoud van het gezin. En hier was immers alles. De oude vrouw had veel te eten. Vermoedelijk had ze ook waardevolle spullen verstopt. Toen ze sliep, begonnen de kinderen het huis te doorzoeken, en met succes. Ze vonden erfstukken van de familie die waarschijnlijk voor een aardige cent verkocht zouden kunnen worden, als ze maar de weg uit het bos konden vinden, terug naar huis. Noodzaak creëerde zijn eigen wetten.

En bovendien, was het niet vreemd dat de oude vrouw zich zo goed alleen redde, midden in het bos, terwijl het hele dorp hongerveed? Er was iets aan de oude vrouw wat niet klopte. Het was onnatuurlijk. Het was zelfs duivels.

Had ze misschien gedaan wat heksen plachten te doen, op een bezemsteel naar Satans feestjes vliegen, 's nachts naakt dansen in de gloed van de vlammen, en genieten van de zondigste lust van het hart met de demonen? Had de Duistere Prins de oude vrouw de macht gegeven om rampspoed over het land te brengen en alle rijkdom naar zichzelf en haar goed verborgen huisje te trekken? Woonde ze daarom hier in het bos, waar niemand haar kon zien en haar toverij kon onthullen?

Ja, dat moest het zijn. Dus vielen Hans en Grietje de oude vrouw aan, ze gooiden haar in de oven en lieten haar verbranden. Daarna plunderden ze de hut van alles van waarde.

Eenmaal thuis – het was immers niet moeilijk om de weg terug te vinden als je eenmaal eten in je maag had – vertelden de kinderen aan iedereen in het dorp hoe ze gevangen waren genomen door een boze tovenares die Hans probeerde vet te mesten, zodat ze zich tegoed kon doen aan zijn lijf. Iedereen wist immers hoe heksen dat deden. Maar de dorpelingen konden opgelucht ademen: door al hun sluwheid te gebruiken, hadden Hans en Grietje haar regelrecht in het heksenvuur gelokt, dat de oude vrouw verdiende. Ze had zich tenslotte al te lang verborgen voor de ogen van de rechtvaardige mensen.

De ouders, trots op hun daadkrachtige kinderen, prezen de gruweldaad, terwijl de onschuldige vrouw verkoelde en het huisje in verval raakte. Misschien staat het er nog, half met de grond gelijk-

gemaakt en bedekt met mos, ver van de gebaande paden, een stille getuige van hoe zelfs jongens en meisjes hun aandeel hadden in de Duitse heksenvervolgingen.

*

Zo had een van de beroemdste sprookjes ter wereld kunnen worden verteld, als het vanuit het perspectief van de oude vrouw was geschreven. Maar dat gebeurt nooit, behalve hier. Zoals iedereen weet, gaat het meestal andersom: de kinderen zijn slachtoffers, de oude vrouw is een heks, en zij krijgt wat ze verdient. De oude vrouw moest branden, net als alle andere aangebrachte en veroordeelde heksen die in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw op de brandstapel zijn verkoold.

Het verhaal van Hans en Grietje, in de originele Duitse *Hänsel und Gretel*-versie, is niet zo ver terug te voeren als veel andere verhalen die zijn opgetekend door de gebroeders Grimm. Roodkapje, Sneeuwwitje, Doornroosje, Assepoester en verschillende andere sprookjes zijn veel ouder, als we uitgaan van bewaard gebleven archieven. *Hans en Grietje* werd voor het eerst op schrift gesteld rond 1810 en uitgegeven in 1812. Uit aantekeningen blijkt dat de gebroeders Grimm onder andere zijn uitgegaan van Hessische verhalen. Een andere bijdrager was Dorothea Wild, die later met Wilhelm Grimm trouwde. Qua genre behoort het verhaal echter tot een wijdverbreid sprookjestype, waarin pientere kinderen monsters, heksen en andere kwade krachten te slim af zijn.

Alles wijst erop dat *Hans en Grietje* een van de vele variaties is op thema's die deels draaien om de dreiging van heksen en beesten, deels om de dreiging van hongersnood in de oude boerenmaatschappij. Er zijn pogingen gedaan om de oorsprong van het verhaal te herleiden tot een specifieke periode van hongersnood, zoals de misoogsten en hongersnood van rond 1315, maar het verhaal kan net zo goed zijn geïnspireerd door de ontberingen die de mensen in Duitsland en omliggende landen ervoeren tijdens een van de rampjaren in de zeventiende en achttiende eeuw.

(Hier moet een opmerking aan worden toegevoegd. Wantrouw het boek *Die Wahrheit über Hänsel und Gretel* van Hans Traxler (De waar-

heid over Hans en Grietje, 1963). In het boek wordt verteld over een zekere Georg Ossegg, die naar verluidt bewijs heeft gevonden dat het sprookje berust op waarheid en dat de gebeurtenissen oorspronkelijk in de zeventiende eeuw in het Zwarte Woud plaatsvonden. Het is allemaal bedrog, verzonnen door Traxler zelf. Het boek is een parodie op degelijk onderzoek, maar in de jaren zestig geloofden veel Duitse lezers het.)

Hier heb ik ervoor gekozen om het verhaal vanuit het tegenovergestelde standpunt te presenteren, en dan gebeurt er iets. Meteen krijgt het vorm op een manier die zowel metaforisch als echt is. De kinderen worden de wapendragers van de gevestigde samenleving, terwijl de oude vrouw het symbool wordt van het vreemde, het andere, het gevaarlijke. In tijden van nood en maatschappelijke onrust richt de achterdocht zich op traditionele zondebokken, bij voorkeur oude vrouwen aan de periferie die geen deel uitmaken van beschermende sociale netwerken. Brave kinderen wijzen beschuldigende vingers naar vermeende heksen. Volwassenen geloven maar al te vaak de beweringen van de informanten. Ze geloven omdat ze willen geloven. Wat de oude vrouw in *Hans en Grietje* overkwam, had drie- of vierhonderd jaar geleden overal in Duitsland, België, Nederland, Frankrijk, Denemarken, Schotland of Zweden kunnen plaatsvinden.

Maar in het sprookje sterft slechts één vrouw op een geïmproviseerde heksenbrandstapel. In werkelijkheid eisten de heksenverbrandingen, die allesbehalve geïmproviseerd waren, tienduizenden levens. Waarom? Hoe kon dat gebeuren? Wanneer is het begonnen en hoe is het geëindigd?

*

De oude vrouw in het bos is een uitgangspunt. Voor talloze Europeanen in de afgelopen twee eeuwen was ze het schoolvoorbeeld van een heks. We horen over haar als we kinderen zijn, en we vergeten haar nooit. Zo hoort een werkelijk gevaarlijke tovenares eruit te zien, te leven en zich te gedragen: oud, lelijk, liegend, slecht, geïsoleerd in een magisch verblijf midden in het donkere bos. Dat ze zich graag tegoed

doet aan kindervlees spreekt voor zich. Dat leerde ze op Blåkulla, of op de Brocken, als ze in Duitsland woonde.

Dit type schurk is veel ouder dan het verhaal van de gebroeders Grimm. De kannibalistische heksen komen veel voor in de folklore van ons continent, niet alleen in West-Europa maar ook in Rusland, zoals in het geval van Baba Jaga, een dubbelzinnige figuur die meestal wordt beschreven als een angstaanjagende oudere vrouw die woont in een boshut op kippenpoten. Mensen die Baba Jaga ontmoeten, kunnen worden geholpen of vernietigd; in enkele van de honderden Russische volksverhalen waarin ze voorkomt, is haar opvallendste kenmerk dat ze kinderen eet, net als de oude vrouw in het verhaal van Hans en Grietje. In de Engelse folklore ontmoeten we Black Annis, een heks met ijzeren klauwen en trek in kindervlees. Er wordt gezegd dat ze rondwaart op het platteland rond Leicester, en iedereen die haar huis ziet – een grot in de Dane Hills, geflankeerd door een grote eik – moet oppassen. Vroeger was het gebruikelijk dat ouders in het gebied haar gebruikten om hun kinderen in het gareel te houden – ‘als je je niet gedraagt, krijgt Black Annis je te pakken...’

Over het algemeen is er geen gebrek aan toverende mannen en vrouwen in onze oude sprookjes en legendes, en met name die laatstgenoemden nemen een prominente plaats in de vertelcultuur in. In middeleeuwse Welshe legendes is er Ceridwen met de magische ketel van poëzie, tovenaars-moeder van de monsterlijke Morfran en de mooie Creirwy. In de Finse mythologie en volkstraditie is er Louhi, de matriarch die heerst over het noordelijke koninkrijk Pohjola. Haar toverkrachten maken haar tot een geduchte tegenstander voor Väinämöinen en de andere helden van het epos *Kalevala*, terwijl ze proberen te trouwen met haar mooie dochters en vechten om de controle over het magische object Sampo.

Zelfs als we afdalen van nationale heldendichten naar volksverhalen, kom je overal heksen tegen. Over de hele wereld zijn ze gemakkelijk te traceren via volkskundearchieven en antropologische rapporten. In Skåne (Zuid-Zweden) werd vroeger verteld over een toverende oude vrouw, Gertre Jeppa, die door haar burens de dood in werd gelokt. De pastoor zou haar een moeras in gedwongen hebben. Die plaats heette Hamnahöl, een naam die in verband kan worden

gebracht met de parochie Simris in de regio Österlen. Toen Gertre Jeppa in het moeras lag, sloegen de parochianen een staak door haar lichaam zodat ze zichzelf nooit zou kunnen bevrijden. Uit het aangrenzende gewest Halland zijn er verschillende soortgelijke verhalen bekend. In de jaren dertig van de vorige eeuw sprak men in Årnaböke nog over een betoverd moeras genaamd Gastavrån. In het midden van de negentiende eeuw was hier een gevaarlijke man begraven, met een lange staak door het lichaam gedreven. Mensen vermeden de locatie uit angst om ziekten op te lopen, wat zou gebeuren als je de staak aanraakte. Uiteindelijk arriveerde er een boer die niet bijgelovig was en de staak omhoogtrok. Naar verluidt was er een enorm gebrul te horen en korte tijd later werd de boer ziek. Toen hij op sterven lag, werd de staak op zijn plaats teruggezet, waarna hij herstelde.

Hoeveel waarheid zit er in de verhalen van Baba Jaga, Ceridwen en Gertre Jeppa? Is het mogelijk om echt van nep te onderscheiden? Gaat er een echte en legendarische geschiedenis schuil achter de fraaie verhalen? Of is het allemaal fantasie?

*

Dit boek heeft een sterke focus op Noord- en West-Europa, met name Scandinavië en Nederland, met een diepgaande analyse van concrete Noordwest-Europese voorbeelden. Tegelijkertijd heb ik ervoor gekozen om de processen tegen een grotere Europese achtergrond in beeld te brengen. De redenen zijn tweeledig.

Ten eerste zijn de hekserijprocessen onbegrijpelijk als ze niet in verband worden gebracht met de vervolgingen die Europa in hun greep hadden. Met name Duitsland was in de zestiende en zeventiende eeuw het land van de heksenjagers en heksenprocessen, en dat gaf een sterke culturele en juridische impuls aan de gebeurtenissen in andere Europese landen. Ook uit het westen waaiden ideeën over. Christian IV van Denemarken en James VI van Schotland kenden elkaar, waren beiden geïnteresseerd in heksenjachten en inspireerden elkaar met hun heksenprocessen, die vele onschuldige levens eisten.

Ten tweede is het onmogelijk om de hekserijprocessen te begrijpen, tenzij we ze vanuit een historisch perspectief bekijken. Er speel-

den verschillende zaken een rol bij de heksenvervolgingen die in de eerste helft van de vijftiende eeuw in het huidige Zwitserland begonnen: het geloof in demonen, ideeën over Satan en duivelspacten, fantasieën over het kunnen vliegen en zich op magische wijze over grote afstanden kunnen verplaatsen, het besef van de volksgeneeskundige kennis van ‘wijze oude vrouwen’, de escalerende vervolging van ketters en andere dissidenten door de kerk, de ontwikkeling van een inquisitoir juridisch proces en, niet in de laatste plaats, de opkomst van de vroegmoderne staten. De heksenverbrandingen vormden het hoogtepunt van een grootschalige en langzaam opkomende institutionalisering van het kwaad.

Dit samenkomen van verschillende ongelijksoortige elementen kan moeilijk worden overschat wanneer je de ontwikkeling van Europa bestudeert. Zonder die duivelse combinatie zou de grimmige onderstroom van boosaardigheid die altijd in de menselijke samenleving heeft bestaan, onmogelijk zulke dodelijke gevolgen kunnen hebben gehad: de excessen van martelingen en brandstapels die het gevolg waren van valse getuigenissen. Want die onderstroom, waar de heksenprocessen op gebaseerd zijn, bestaat vandaag de dag nog steeds, overigens zonder dat dit leidt tot processen en doodvonnissen.

Onderdeel daarvan is het idee van ‘beperkt geluk’, in het huidige Scandinavië vaak geassocieerd met de wet van Jante. Zoals de Noorse auteur Aksel Sandemose de regels definieert in de roman *En flygtning korsar sitt spår* (Een vluchteling kruist zijn spoor, 1933), beginnen de elf geboden van de wet met het beruchte motto ‘Je moet niet denken dat je speciaal bent’, gevolgd door ‘Je moet niet denken dat je gelijk bent aan ons’ en ‘Je moet niet denken dat je slimmer bent dan wij’. Uiteindelijk gaat het om een soort conformiteit en een ‘niet-opvallend-mentaliteit’ waarvan de oude boerenmaatschappij doordrongen raakte, geworteld in de sociale behoefte aan samenhang in een barre tijd waarin hongersnood op de loer lag. De mensen geloofden dat er een beperkte hoeveelheid geluk was die eerlijk verdeeld moest worden. De persoon die zichzelf verhief, ook al was het op grond van een ongebruikelijke vaardigheid, bedreigde de balans en werd een probleem. Het leven was een nulsomspel, waarin een individu alleen grotere winsten kon maken door het geluk van zijn burens te stelen.

Tallose burenruzies door de eeuwen heen waren op deze onware maar verleidelijke logica gestoeld, en een zeer groot deel van alle heksen die in de zestiende en zeventiende eeuw werden aangebracht, was precies daarvan het slachtoffer. Soortgelijke gronden voor onenigheid bestonden waarschijnlijk al tijdens de brons- en ijzertijd. Ook tegenwoordig zijn ze allesbehalve ongewoon. Toch leiden de huidige ruzies tussen huurders, bewoners van rijtjeshuizen en villa-eigenaren niet tot heksenverbrandingen. De hoofdrolspelers gaan meestal niet verder dan het blokkeren van bouwvergunningen en het illegaal kappen van heggen. Het is dan ook niet vanzelfsprekend dat wrok en redeneringen over onterecht veel geluk leiden tot de conclusie dat de geluksdief een heks is.

Ook morele paniek speelt vaak een rol, dat wil zeggen: maatschappelijke verontwaardiging over fenomenen die worden beschouwd als ernstige bedreigingen voor leven en welzijn. Sinds het begin van de menselijke beschaving is er met regelmatige tussenpozen morele paniek uitgebroken. Die woede is tegen van alles gericht, van de lokale overheid, religieuze praktijken, vermoedelijke bronvergiftigingen en immigratie van opmerkelijke vreemdelingen tot, om een paar recente voorbeelden te noemen, dansgelegenheden, jazz, roddeljournalistiek en videogeweld en het overmatige gebruik van fossiele brandstoffen. Hier is niets vreemds of schokkends aan. Zo zitten wij mensen in elkaar. Het wordt pas gevaarlijk als de morele paniek wordt gekanaliseerd in een juridische sfeer met een ambtenarij die de ervaring en competentie mist om nuchter met de hysterie om te gaan. De combinatie van morele paniek en ambtelijk amateurisme kan fataal zijn. De priesters en rechters die de leiding hadden over de West-Europese heksenprocessen van de zestiende en zeventiende eeuw stonden vaak toe te kijken, verloren de controle en handelden naar de richtlijnen die voorhanden waren, zelfs als dit de dood van duizenden onschuldigen betekende. In overeenstemming met de logica van de kuddementaliteit werd het gewone volk meegesleurd en nam deel aan het aanbrengen van vermeende verdachten en het applaudiseren bij onthoofdingen en verbrandingen – vooral wanneer het mannen en vrouwen betrof met wie ze in de clinch lagen.

Vervolgingen op basis van morele paniek kunnen ook in onze tijd plaatsvinden, en dat is ook gebeurd. Een bekend geval is de communistenjacht in de Verenigde Staten tijdens het hoogtepunt van de Koude Oorlog in de jaren vijftig, toen senator Joseph McCarthy en de HUAC (*House Un-American Activities Committee*) van twee zijden heftig stemming maakten tegen vermoedelijke Sovjet-sympathisanten. De hysterische *Red Scare*-campagnes hadden tot gevolg dat veel onschuldige Amerikanen gedwongen werden hun posities binnen de overheidsbureaucratie op te geven.

Mensen die verdacht werden van het verstrekken van informatie aan de Sovjet-Unie, of die er simpelweg van verdacht werden ‘onamerikaans’ te zijn, verloren hun baan. Tussen 1947 en 1956 werden meer dan 2700 mensen ontslagen en zo’n 12.000 mensen namen ontslag. Ook de filmindustrie in Hollywood werd hard getroffen. Mensen die weigerden vragen te beantwoorden en die niet meededen aan het verkliksysteem, dat zich snel uitbreidde, liepen het risico uitgesloten te worden van verdere activiteiten in de branche en op de ‘zwarte lijst’ te komen. Al met al werden ongeveer driehonderd mensen – regisseurs, acteurs, scenarioschrijvers – jarenlang geboycot door Hollywood-filmmaatschappijen. Het bewijs tegen al deze vermoedelijke communisten was bijna altijd zwak of niet-bestaand, maar dat speelde geen rol.

Een van de mensen die de parallellen tussen toen en nu zag, was de toneelschrijver Arthur Miller, die het drama *The Crucible* (Heksenjacht) schreef, dat in januari 1953 in première ging. In het stuk worden de heksenvervolgingen in Salem in Massachusetts in 1692 gebruikt als allegorie voor de in Millers ogen krankzinnige jacht op politieke vijanden in de jaren vijftig. Toch was er één groot en belangrijk verschil. De paniek van de *Red Scare* nam relatief snel af en het aantal mensen dat hun leven verwoest zag, was relatief klein.

De gevolgen waren zelden erger dan werkloosheid en publieke stigmatisering. De terdoodveroordeelden waren veroordeelde criminelen die zich schuldig hadden gemaakt aan spionage, zoals in het geval van het echtpaar Ethel en Julius Rosenberg in 1953. Niemand werd echter vanwege zijn overtuiging veroordeeld tot de brandstapel. Dat was in de zeventiende eeuw wel anders. Tijdens de ergste heksen-

processen was een ongegronde verdenking genoeg voor vrouwen en mannen om in vlammen op te gaan.

Ergo: een grondigere historische terugblik is nodig als we de redenen achter de krankzinnige en bloedstollende excessen van de heksenvervolgingen willen begrijpen. We beginnen in de oudste oudheid, zoeken ons een weg door de klassieke oudheid en bereiken dan de middeleeuwen, waar de fundamenten werden gelegd voor de rampspoed van de volgende eeuwen.

‘Een meesterlijke studie.’

– *Historische Nieuwsblad over De Zwarte Dood*

Heksen spreken al sinds mensenheugenis tot de verbeelding. Ze eten kinderen, brouwen toverdrankjes in een ketel, vliegen op bezems en dansen met de duivel. Echter had deze verbeelding voor tienduizenden onschuldige vrouwen verschrikkelijke consequenties. Ze werden verbannen, besmeurd, aangeklaagd, mishandeld, veroordeeld en verbrand of vermoord. Soms omdat ze als vreemd of gevaarlijk werden gezien, vaak alleen omdat ze ‘anders’ waren dan de gevestigde samenleving.

Om de krankzinnige en bloedstollende excessen van de heksenjachten en -vervolgingen te kunnen begrijpen en om de valse getuigenissen en de kuddementaliteit van de aanklagers te kunnen duiden, is een begrip van de tijdsgeest nodig. Historicus Dick Harrison werpt licht op de culturele en politieke situaties die ten grondslag lagen aan het geloof in en het vervolgen van heksen en hekserij, waaronder oorlog, morele paniek en de kettervervolging. Hij legt uit hoe in al deze gevallen talloze vrouwen de ideale zondebok bleken.

In *Heksenjacht* onderzoekt Harrison in zijn kenmerkende stijl de volledige geschiedenis van heksen, hekserij en heksenvervolging. Van de toverij van de oudste oudheid, met een focus op de heksenjachten van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, tot aan een conceptualisatie van heksen in de twintigste en eenentwintigste eeuw.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 680

ISBN 978 94 0192 008 7

9 789401 920087